

UOT 391.7; 39

MÜASİR DÖVRDƏ AZƏRBAYCAN QADINLARININ BƏZƏKLƏRİ
VƏ ZƏRGƏRLİYİN İNKİŞAFI

K.G.ƏLİYEVƏ

AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu
aylin_kama@mail.ru

Azərbaycanın zərgərlik sənəti ənənəvi bədii xüsusiyyətlər üzərində inkişaf etməkdədir. 1935-1936-cı illərdə Bakıda zərgərlik fabriki təşkil olundu. Bu, Azərbaycanda qadın bəzəklərinin yeni istiqamətdə inkişafına təsir göstərdi. XX əsrdə Azərbaycanın bütün bölgələrində zərgərlik sənəti inkişaf etməkdə idi. Ötən əsrin 70-ci illərində Bakı zərgərlik fabrikində qərb dekorativ incəsənəti üslubunda yeni növ sancaq, diymə, üzük, qolbaq, medalyon və sırğa istehsalı genişləndir. Hal-hazırda Azərbaycan zərgərlik sənəti müasir dövrün tələblərinə uyğun inkişaf etməkdədir. Zərgərlik müəssisələri milli ənənələrə əsaslanmaqla çeşidli zərgərlik məmulatının istehsalı ilə məşğuldur.

Açar sözlər: bəzəklər, zərgərlik, qadınlar, üzük, sırğa, qolbaq

Maddi mədəniyyətin ayrılmaz tərkib hissəsi olan Azərbaycan qadın bəzəkləri əsrlər keçməsinə baxmayaraq, milli koloriti qoruyub saxlamışdır. Bu baxımdan müasir dövrdə yaradılan bəzək əşyaları da Azərbaycan zərgərliyinə məxsus ənənəvi bədii xüsusiyyətlər üzərində inkişaf etməkdədir. Sovet hakimiyyətinin ilk illərində Azərbaycan zərgərləri ağır iqtisadi şəraitdə fəaliyyət göstərsələr belə, bu qədim sənəti inkişaf etdirib təkmilləşdirmişlər [1, 34].

Bir tərəfdən imperialist və vətəndaş müharibələri, digər tərəfdən yeni ictimai-iqtisadi sistemə keçid bütün sahələrdə olduğu kimi, zərgərlik məhsullarının istehsalında da tənəzzülə gətirib çıxarmışdı. Artıq məişətdə gündəlik və estetik tələbatını itirmiş ağır kəmərlər, cütqabağılar, silsilələr kütləvi şəkildə istehsal olunmurdu. Ötən əsrin 30-cu illərində Azərbaycan zərgərləri Gəncə, Naxçıvan, Şəki və Bakıda yeni təşəkkül tapmış artellərə köçürdülər. Bu artellərdə birləşən ustalar fərdi sifarişlər üzrə dəbdə olan üzük, sırğa, qolbaq və s. zinət əşyaları hazırlayı, eyni zamanda təmir işləri ilə məşğul olurdular. Onlar daha çox dövrün tələbatına uyğun bəzək elementlərindən istifadə edirdilər. Bu baxımdan öz kökləri ilə daha qədim dövrlərə gedib çıxan «ay-ulduz» motivini göstərmək olar.

Ay kultu Azərbaycanda geniş yayılmış ibtidai təsəvvür formalarından biri olmuşdur. Eyni zamanda məlumdur ki, Şəki şəhəri yaxınlığında eramızın I əsrinə aid «Ay məbədi» mövcud olmuşdur. Mərkəzi Asiya və İran incəsənətində də bu motiv əsas elementlərdən biri sayılmışdır. Sonrakı dövrlərdə aypara təsviri türk-

səlcuq imperiyasında İslam simvolu kimi işlənsə də, əvvəlki semantikasını saxlamışdır [2, 23].

Sovet dövründə isə ay-ulduz motivi dövlətin rəmzinə çevrilmişdi. Başqa sözlə, oraq bir növ ayparanın təsvirini əvəz edirdi. Bu zaman naxışlar əvəz olunmuşdusa da, zərgərlik üsulları dəyişilməz qalırdı. Əsrlərin sınağından çıxmış gül formalı naxışlarla şəbəkə üsulu ilə hazırlanmış «gül sırğa», «gül üzük» XIX əsr zərgərlik məmulatının təkmilləşdirilmiş nümunələri sayıla bilər.

Mənşəyi qədim olan motivlər ayrı-ayrı mərhələlərdə müxtəlif rəmzi mənaya malik məzmun və forma kəsb etmişdir [1, 38]. Bu baxımdan aypara formalı sırğalarda nəqş olunan yeni bəzək elementləri aydın görünür. Belə sırğaların orta hissəsində şəbəkə üsulu ilə buruq fiquru verilmiş və içərisində «Baku» (Bakı) sözü yazılmışdır.

Badamı və ayparalı sırğalarda da dəyişikliklər nəzərə çarpır. Qulağa keçirilən hissəsi beşguşəli ulduz formasında olan bu sırğaların asma hissəsi badamı şəkildə olmaqla, aşağı hissəsində pələklər asılmışdır.

1935-1936-cı illərdə Bakıda zərgərlik fabriki təşkil olundu. Bu, Azərbaycanda qadın bəzəklərinin yeni istiqamətdə inkişafına təsir göstərdi. Orada məişətdə istifadəsinə ehtiyac duyulan zərgərlik məhsullarının kütləvi şəkildə istehsalına başlanıldı. 1936-40-cı illərdə isə milli zərgərlik nümunələrindən olan «paxlava», «badamı» və «gül» adlanan təkqaş üzüklər, «badamı», «xəmirası» sırğalar modernizə olundu. Onların hər bir hissəsi oyma, yonma əsasında sərrast surətdə biçilir, sonra da yonulmuş bu hissəciklər lehimlə birləşdirilir.

Bu cür bəzəklərin hazırlanmasında keçmiş texnoloji üsullarla yanaşı, Qərb zərgərliyində istifadə olunan müasir texnoloji nailiyyətlərdən də istifadə olunurdu. Kütləvi surətdə istehsal olunan «şarlı», «badamı», «gül qolbaq», «üçdüymə» adlanan sırğalar milli ənənələrə əsaslanmaqla, XIX əsr qadın bəzəklərinin davamı sayıla bilər.

Bakı ilə yanaşı Gəncə, Şəki, Naxçıvan, Şuşa kimi şəhərlərdə ənənəvi üsullarla zinət istehsalı davam etdirilirdi. İnsanların daim gözəl bəzənmək ehtiyacını ödəmək üçün, zərgərlər günün tələblərinə cavab verən zinət əşyaları istehsalı üçün yaradıcılıq axtarırları aparır, fabrik məhsullarından geri qalmayan məhsullar hazırlayırdılar. Əsas mənbə kimi yenə də qədim naxış ünsürləri çıxış edirdi. Bu baxımdan «heydəri», «aypara» adlı sırğaları misal göstərmək olar.

XX əsrin 50-60 illərində Lahıc, Şəki, Gəncə, Naxçıvan kimi şəhərlərdə şəbəkəçilik sənəti xüsusilə geniş yayılmışdı. Sonralar yalnız Bakı və Şəki şəhərlərində zinət istehsalı davam etdirildi [1, 47]. Bu zaman həm fabrik, həm də xalq yaradıcılığı üsulları eyni vaxtda tətbiq edilirdi. Nəticədə minillər ərzində yaradılan sənət incilərinə yeni forma və məzmun verməklə, mükəmməl zərgərlik nümunələri yaradılırdı.

XX əsrdə Azərbaycanın digər bölgələrində də zərgərlik sənəti inkişaf etməkdə idi. Lənkəran zərgərlərindən usta Əbülfəz və Hacıbalanın əməyini, xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Onlar Bakıdan Lənkərana gəlib burada şəbəkəçilik məktəbi yaratmışdılar. Əlimuxtar və Ələsgər Zeynalovlar da öz gözəl əl işləri ilə Lənkə-

randa tanınırdılar. Onların hazırladıqları «quranqabı», «qırxdüymə», «üçdüymə» sırğalar, «silə», «gül qolbaq» və s. kimi zərgərlik məmulatından sifarişçilər həmişə razı qalırdılar. Şəki zərgərlərindən XX əsrin ortalarında yaşamış usta Yusif Məmmədovun yaqut daşla bəzədilmiş medalyonu bu gün də nadir sənət nümunəsi kimi Azərbaycan İncəsənət Muzeyində saxlanılır.

Əldə etdiyimiz materiallar göstərir ki, məişətdə daim ehtiyac duyulan (sırğa, üzük, biləzik, sancaq, medalyon, kəmər və paltar bəzəkləri) zinət əşyaları Azərbaycan şəhərlərində əhalinin dərin rəğbətini qazanmışdır. Kütləvi surətdə istehsal olunan «şarlı», «badamı» sırğalar, «gül qolbaq», «üçdüymə», «dördüymə» üzüklər, Naxçıvanda «çəçik», Şəkidə «tənəyi» adlanan sırğalar buna misal ola bilər.

1960-1963-cü illərdə zərgərlik fabriklərində kütləvi məişət məmulatına olan tələbatı ödəmək üçün nisbətən ucuz metal olan gümüş zinətlər istehsal edilirdi. Gümüşdən şəkə üsulu ilə hazırlanmış qadın bəzəkləri, xüsusilə fərqlənirdi. Bunlardan usta T.Quliyevin hazırladığı şarlı sırğaları misal göstərmək olar. Bu növ sırğalar Bakı, Lahıç, Şəki, Gəncə, Naxçıvan, Şamaxı və digər şəhər və qəsəbələrdə yayılmış və haqlı olaraq əhalinin rəğbətini qazanmışdı. «Sərmə», «heydəri», «darağ», «armud», «üçdüymə» sırğalar da dəbdə idi. Bu sırğalarla yanaşı, «yelpinci», «çarx», «fantaziya» adlanan sırğalar da kütləvi şəkildə istehsal olunurdu.

Ötən əsrin 70-ci illərində Bakı zərgərlik fabrikində Qərb dekorativ incəsənəti üslubunda yeni növ sancaq, düymə, üzük, qolbaq, medalyon və sırğa istehsalı genişlənir. Lakin ənənəvi motivlər yenə də əsas kimi istifadə olunur. Az sonra Bakı sənətkarlarının hazırladıqları nümunələr Fransada, İngiltərədə, İtaliyada tanınmağa başlayır. Onlar 1973-74-cü illərdə təşkil olunmuş Moskva, Leypsiq, Paris yarmarkalarında xüsusi rəğbətlə qarşılanır. Zərgərlərdən A.Əliyev, N.Əliyev, A.Heydərov, F.Zeynalovun və digərlərinin hazırladıqları məmulat yüksək bədii keyfiyyətinə, rənginə və sadə bəzək üslubuna görə diqqəti daha çox cəlb edir.

Müasir dövrimizdə qadınlar dəbə uyğun İtaliya, Fransa, Ərəbistan, İran və Türkiyədə hazırlanmış qadın zinətlərindən daha çox istifadə edirlər. Şübhəsiz, bazar iqtisadiyyatı ilə əlaqədar bu, heç də bütün qadınlara müyəssər olmur. Belə ki, dəbə uyğun olaraq qızıl bəzəklər gümüşlə, brilyant qaşlı zinətlər isə firuzə qaşlarla əvəz olunur.

Texnikanın inkişaf etdiyi indiki dövrdə bəzək əşyalarının hazırlanmasında qiymətli daşlara oxşar süni daşlardan da istifadə olunur.

Etnoqrafik sorğulara əsasən deyərək ki, hazırda qadınlar dəst sırğa və üzüklərdən, qolbaqlardan, mirvari boyunbağı və medalyonlardan daha çox istifadə edirlər. Lakin onlar müasir geyimlərə uyğun olaraq seçilir. İndi cəmiyyətdə öz rolu olan qadınların bəzək əşyalarına münasibəti də müxtəlifdir. Onlar işə gedərkən bu bəzəklərin ən zəruri olanlarını istifadə edir, təntənəli mərasimlərdə və toylarda isə bütün zinətlərini nümayiş etdirməyi sevirlər.

Müasir zərgərlər çox vaxt bəzək məmulatını hazırlamaq üçün qızıl, gümüş və mis materialları sahibindən alır və onun öz yanındaca zərgər tərəzində çəkib götürür. Qəbul olunmuş xammal zinət şəklində sifarişçiyə qaytarılarkən bir daha çəkilir.

Ümumiyyətlə, zərgərlər yüksək əyarlı qızıl (56, 72, 82, 92, 94) və gümüşdən (84, 88, 91, 98 əyarda) istifadəyə daha çox üstünlük verirlər. Hən hansı bir ərintinin (külçə, kütlə, çilik və s.) tərkibində xalis qızıl və gümüşün miqdarını müəyyən etmək üçün «əyar sistemi» adlanan xüsusi ölçü vahidi tətbiq edilir.

Zərgər əvvəlcə əyarı ona məlum olan qızılı (gümüşü) məhək daşına sürtməklə qızıl (gümüş) tozu zolağı əmələ gətirir, daha sonra isə ona paralel olaraq naməlum qızılın (gümüşün) toz zolağını yaradırdı. Bundan sonra isə paralel toz zolağı üstündən köndələn şəkildə məhək yağı çəkirdi. Əgər naməlum qızılın (gümüşün) məhək yağı çəkilmiş tozu məlum qızıl (gümüş) tozuna nisbətən əvvəlki rəngini dəyişib tünd (qara) olardısı, onda naməlum qızılın (gümüşün) əyar kəmiyyəti aşağı hesab olunurdu.

Rənglərdə dəyişiklik nəzərə çarpmazdısa, o zaman naməlum qızılı (gümüşü) əyarı daha yüksək olan qızılla (gümüşlə) yoxlayır və onun əyar kəmiyyətini müəyyən edirdilər.

Zinət istehsalı bir sıra kimyəvi-texnoloji proseslərlə əlaqədar olduğu üçün, zərgər emalatxanalarında mis, şora, naşatır, qurğuşun, göydaş, tənəkar, məhək daşı, məhək yağı, bürünc, sarı gil və s. kimi xammal ehtiyatları da saxlanırdı. Bundan başqa zinət şeylərində «qaş» məqsədilə istifadə edilən ləl-cəvahirat materialları (inci, yaqut, mirvari, əqiq, brilyant, saffir, firuzə və s.) xammal kimi istifadə olunurdu.

Zərgərlik emalatxanalarında da ustalar masa üzərində işləyirdilər. Onların sağ əlinin altında əsas əmək alətləri, sol tərəfində qəlib, tərəzi, ehtiyat materiallar, buta, ləkağacı və az işlənən digər istehsal ləvazimatları yığılırdı. Etnoqrafik müşahidələrə əsasən deyə bilərik ki, bəzi yerlərdə əritmə primitiv xarakter daşıyırdı. Müasir emalatxanalarının bir çoxunda hələ də benzinlə, qazla doldurulmuş balon və hava üfürmək üçün xüsusi köründən istifadə edilir. Lakin eyni zamanda, bir sıra avtomatlaşdırılmış və elektrik cərəyanı ilə işləyən maşınlar da tətbiq olunur.

Zərgərlər tərəfindən ən çox işlədilən metal qızıl olmuşdur. 1300 dərəcə istilikdə əriyən qızıl başqa metallarla ərinti əmələ gətirdiyindən və yumşaqlığına görə asan döyüldüyündən zərgərlikdə geniş istifadə olunmuşdur. Bununla yanaşı, gümüşdən də müxtəlif bəzək əşyaları hazırlanırdı. Gümüş qiymətli metallar qrupuna daxil olub, ağ parlaq rəngə malikdir. Xüsusi çəkisi 1053-dir. Ərimə temperaturu 960,5 dərəcə, qaynama temperaturu 1955 dərəcədir. Keyfiyyətinə görə gümüş iki növ – yumşaq və möhkəm olur.

Yumşaq gümüş soyuq, ya da azca qızdırılmış halda emal olunur. Möhkəm gümüşü isə əritdikdən sonra istifadə edirlər.

Zərgərlik ləvazimatlarından olan butalar (qəliblər) sarı gildən düzəldilirdi. Tərkibinə pambıq qatılmış sarı gili təxminən bir həftə ərzində çəkilə döyüb yetişdirir, nəmliyini itirirdilər. Tam yetişdirilmiş gil xəmiri göyümsov rəng alırdı. Bundan sonra ondan müvafiq formalarda butalar düzəldib kürədə bişirirdilər.

Zərgərlikdə tətbiq edilən əsas alətlərdən biri də qəlib idi. Məlum olduğu kimi, Azərbaycanın tunc dövrü abidələrindən aşkar edilmiş metal məmulatın böyük bir qismi məhz tökmə üsulu ilə daş qəliblərdə hazırlanmışdır [3, 205]. Bundan başqa,

sənətkarlar əsrlərin sınağından çıxmış şəkəkəçilik, qarasavad, minasızlıq kimi texnoloji üsullardan da geniş istifadə etmişlər, hansı ki, Azərbaycanın qədim və orta əsrlər dövrü metalışləmə sənətinin davamı və inkişafı kimi qəbul edilir.

1920-ci ildə «Azərzərgər» sənaye birliyinin fəaliyyətə başlaması ilə Azərbaycan zərgərliyinin inkişafında yeni mərhələ başlandı. Bu müəssisəyə Hacı Nəriman, Nadir Tağıyev, Məşədi Mahmud, Ağahüseyn Əliyev, Əliyev Böyükağa Hüseyn oğlu, Akif Səlimbəyov kimi mahir zərgərlər cəlb olundu.

1974-cü ildən Bakı Zərgərlik Zavodu yeni binada öz işinə başladı. 1975-1980-ci illərdə o, artıq yeni texnologiya ilə təchiz olunmuş böyük istehsal müəssisəsinə çevrilmişdi. Hal-hazırda da zavod fəaliyyətini davam etdirir və burada qiymətli metallardan müxtəlif formalı zərgərlik məhsulları istehsal olunur.

Ötən əsrin 70-ci illərində Hacı Nəriman, Tağıyev Nadir, zərgər Qərib, Heydərbəyov Həsən, Ağarəhim və Balarəhim Rzabəyovlar, zərgər Əbülhəsən, zərgər Akif, zərgər İbrahim Ağahüseyn oğlu, Zeynalov qardaşları (Məmməd, Səlim, Məhəmməd, Əmrulla), Mehdi Əlibəyli, Arif Baxşiyev, Ağahüseyn Əliyev, Quliyev Ümid, Səmədov Sidqi və digər bacarıqlı sənətkarlar fəaliyyət göstərmişdir. Bu sənətin davamçıları olan gənc zərgərlər də min illərdən bəri xalqın zövqünü oxşayan sənət nümunələrini gələcək nəsillərə çatdırmaq üçün əllərindən gələni əsirgəmirilər. Təsədüfi deyil ki, Azərbaycan zərgərlərinin sorağı uzaq xarici ölkələrdən gəlir. Məsələn, Salmanov Əbülhəsən Mirzə oğlu zərgərliyə aid keçirilən bütün beynəlxalq sərgilərdə iştirak etmişdir. Birləşmiş Ərəb Əmirliklərinin (BƏƏ) Dübai şəhərində «Əbülhəsən» adlı şirkət fəaliyyət göstərir. Bu şirkət orada yerləşən Dünya Zərgərlik Assosiasiyasının üzvüdür [4, 72].

Digər bakılı zərgər Mehdi Əli oğlu Əlibəyli (1941-ci il təvəllüdü) zərgərlik sənətinin inkişafında xidmətlərinə görə UNESCO-ya üzv seçilmişdir. Onun əl işləri Cenevrə və Brüssel sərgilərində nümayiş etdirilib.

Digər zərgərlərimiz Babazadə Həsənağa Tağı oğlunun əl işlərinə Moskvada yüksək qiymət verilmiş və o, UNESCO-nun nəzdində fəaliyyət göstərən nüfuzlu rəssamlıq qrupuna qəbul edilmişdir [4, 121].

Naxçıvan zərgərlik məktəbinin nümayəndəsi Cəfərov Əbdül əl işləri ilə dünyanın əksər ölkələrində sərgilərdə iştirak etmişdir. Zərgər Rüstəmin şəkəkə üsulu ilə işlədiyi sünbül qolbaq və boyunbağılar Almaniya, Amerika, BƏƏ və keçmiş ittifaq respublikalarında yaxşı tanınır. Rzabəyovların əl işləri Fransada və Sankt-Peterburqun Ermitaj muzeyində saxalanılır.

Azərbaycanda zərgərlik sənəti müasir dövrün tələblərinə uyğun inkişaf etməkdədir. Artıq ölkəmizdə zavod və fabriklərin əksəriyyəti səhmdar cəmiyyətlərə çevrilmişdir. Bunların sırasında «Zərgər Açıq Səhmdar Cəmiyyəti», «Almaz», «Leyla», «Orxan-3», «Firma-Fərid», «Anar», «Emilya» zərgərlik müəssisələrini qeyd etmək olar. Bu müəssisələr milli ənənələrə əsaslanmaqla çeşidli zərgərlik məmulatının istehsalı ilə məşğuldur. Orada təcrübəli zərgərlərlə yanaşı, gənc sənətkarlar da öz bacarıq və istedadlarını nümayiş etdirməyə çalışırlar.

ƏDƏBİYYAT

1. Əsədova S.D. XIX-XX əsrlərdə Azərbaycanla zərgərlik incəsənəti. Bakı: Elm, 1978. s.96
2. Эфенди Фадлун. Двенадцать символов и олицетворения. Баку: Гянджлик, 1998. s.112
3. Mustafayev A.N. Azərbaycanla sənətkarlıq. Bakı, 2001. s.323
4. Abdullayev M. Azərbaycan zərgərləri. Bakı, 2004. s.95

ЮВЕЛИРНЫЕ ИЗДЕЛИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ЖЕНЩИН И РАЗВИТИЕ ЮВЕЛИРНОГО ДЕЛА В СОВРЕМЕННЫЙ ПЕРИОД

К.Г.АЛИЕВА

РЕЗЮМЕ

Ювелирное искусство Азербайджана обладает богатыми древними традициями, истоки которого относятся к I тыс. до н.э.

В 1935-1936 гг. в Баку была построена ювелирная фабрика, что придало виток для развития женских ювелирных украшений.

В XX в. ювелирное искусство развивалось во всех районах Азербайджана. В 70-х г. на Бакинской фабрике было расширено производство декоративных украшений в западном стиле. Уже с этого периода традиционные кольца и серьги «пахлава», «бадамы», «гюль» приобретают более современный вид.

В настоящее время азербайджанское ювелирное искусство развивается в соответствии современным требованиям. Действует большое количество ювелирных предприятий, в которых творят профессиональные и опытные ювелиры.

Ключевые слова: украшения, ювелирное дело, женщины, кольцо, серьги, браслет

ADORNMENTS OF AZERBAIJANI WOMEN AND DEVELOPMENT OF JEWELLERY IN MODERN TIMES

K.ALIYEVA

SUMMARY

In 1935-1936 a jewelers factory was set up in Baku. It affected the development of women's adornments in Azerbaijan in a new direction.

Jewelers art was developing in all regions of Azerbaijan in the 20th century. In the 70s of the last century, production of new types of decorative items in western decorative art style expanded in Baku jewelers factory.

The national jewelers models, ring and earrings, which are called "baklava", "almond", "rose", have been updated.

In Azerbaijan jewelers art is developing in accordance with modern times requirements. Numerous jewelers enterprises are operating. Along with experienced goldsmith's, young artisans also try to demonstrate their skills and talents.

Keyword: ornaments, jewelers, women, ring, earring, bracelet